

تحلیل مضمونی نگاره معراج پیامبر (ص) منسوب به عبدالرزاق به روش آیکنولوژی

چکیده

نگارگر، در بازنمودهای تصویریِ روایت و داستان‌های ادبی در هر دوره تاریخی متأثر از مذهب، فلسفه، ادبیات، علم و سیاست و زندگی اجتماعی و فرهنگ همان دوره بوده است که در مواردی به دلیل مؤلف بودن نگارگر، معنای دیگری به یک اثر بخشیده می‌شود. یکی از آثار شاخص نگارگری ایران نگاره‌های خمسه نظامی کتابخانه بریتانیا در مکتب پسین هرات است که به نظر می‌رسد نگارگران معنای دیگری را در نگاره‌ها خلق کرده‌اند که در حقیقت نشان‌دهنده مؤلف‌بودن نگارگر در ترسیم صحنه‌های خمسه نظامی در آن دوران است. از نگاره‌هایی که نگارگر به‌عنوان مؤلف یک اثر معنای افزوده‌ای را ایجاد نموده، تصویر نگاره معراج پیامبر منتسب به عبدالرزاق را می‌توان نام برد که هدفمند برگزیده شده است. هدف این پژوهش شناسایی معنای لایه‌های پنهان در نگاره معراج پیامبر به روش آیکنولوژی بوده بنابراین این تحقیق بر مبنای هدف در زمره پژوهش‌های بنیادین است و براساس ماهیت توصیفی تحلیلی می‌باشد. نگارندگان تلاش دارند با مطالعات اسنادی به طرح این پرسش بپردازند که «چه لایه‌های معنایی پنهان در نگاره معراج پیامبر در نسخه خمسه نظامی بریتانیا وجود دارد؟ نتایج حاصل نشان می‌دهد که هرچند نگاره قواعد زیبایی‌شناختی نگارگری ایرانی را رعایت کرده اما با ممزوج کردن مضامین ادبی و مذهبی و با تحلیلی ناب درباره امامان شیعی نوع نگرش خود و اوضاع حاکم بر جامعه را جهت دستیابی به تفکرات تشیع و تصوف مصور نموده است و در این نگاره به‌وضوح شاهد نشان‌دادن مضامین افزوده توسط نقاش در ارتباط با عرفان، صوفی‌گری و همچنین اعتقاد به شیعه دوازده امامی هستیم.

اهداف پژوهش:

۱. شناسایی معنای لایه‌های پنهان در نگاره معراج پیامبر به روش آیکنولوژی.

۲. بررسی مضامین افزوده توسط نقاش در نگاره معراج پیامبر.

سؤالات پژوهش:

۱. چه لایه‌های معنایی پنهان در نگاره معراج پیامبر در نسخه خمسه نظامی بریتانیا وجود دارد؟

۲. نقاش در نگاره معراج پیامبر، چه مضامینی در ارتباط با عرفان، صوفی‌گری و اعتقادات شیعی افزوده است؟

کلیدواژه‌ها: مکتب نگارگری پسین هرات، آیکنولوژی، خمسه نظامی، معراج پیامبر، عبدالرزاق.

مقدمه

در قرن بیستم م. آیکونولوژی به عنوان روشی هدفمند در شناسایی مضمون و محتوای آثار هنری و فرهنگی شناخته شد و مسبب آن اروین پانوفسکی بود که با معرفی مفاهیم جدید و نگرش به مباحث نظری روشی را بنیان نهاد تا پژوهشگران با مطالعات وسیع فرهنگی، تاریخی، فلسفی، مذهبی، اجتماعی، ادبی و... به تفسیر موضوعی اثر هنری - فرهنگی بپردازند. در نگارگری ایرانی نیز می‌توان تفسیر هنرمند را از طریق بررسی مصورسازی متون و مضامین ثابت توسط نگارگران مطالعه کرد. با مطالعه تفسیر نگارگر به عنوان مؤلف دوم از متن ادبی می‌توان معنای باطنی یک اثر هنری را آشکار کرد. در این راستا می‌توان از منظومه نظامی یادکرد که نوشته‌هایش به دلیل نوع بیان و جذابیت، پس از شاهنامه بیشترین تصویرسازی را به خود اختصاص داده است. در مکتب هرات دوره تیموری که نقطه اتصال و اثرگذاری در تاریخ نقاشی ایران است؛ این وفاق به نوع دیگری آشکار می‌شود. یکی از این نسخ خمسۀ نظامی کتابخانه بریتانیا است. یکی از نگاره‌هایی که نگارگر به عنوان مؤلف یک اثر معنای افزوده‌هایی را ایجاد کرده روایت «معراج پیامبر (ص)» منسوب به عبدالرزاق بوده است. بر این اساس، در این مقاله تلاش است با مطالعات اسنادی و باهدف واکاوی معنای لایه‌های پنهان در نگاره معراج پیامبر (ص) به روش آیکونولوژی به طرح این پرسش بپردازد که «چه لایه‌های معنایی پنهان در نگاره معراج پیامبر مکتب هرات وجود دارد؟» بر این اساس این تحقیق بر مبنای هدف بنیادین است و بر مبنای روش توصیفی و تحلیلی مبنای روش کیفی صورت می‌گیرند.

بنابر بررسی‌های انجام شده، در ارتباط با نگاره موردنظر پژوهشی مستقل انجام نگرفته است. لذا پژوهش‌هایی که معطوف به آیکونوگرافی در حوزه نگارگری صورت گرفته که به شرح زیر است. کشف لایه‌های پنهان در مورد عرفان و همچنین مباحث شیعی در دوره تیموری از ویژگی‌های بارز این تحقیق است. احمدی و وزیر بزرگ (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی نگاره معراج پیامبر اثر سلطان محمد براساس آرای پانوفسکی»، نشان می‌دهند که عوامل فرهنگی و سنت‌های اجتماعی دوران صفوی و عناصر بصری رایج در نگارگری قبل از دوره صفوی در پوشش و احوال شخصیت‌های نگاره تأثیرگذار بوده و نگارگر تحت تأثیر فضای معنوی حاکم در دوره صفوی و حامیان هنر آفرینی کرده است. اعتمادی (۱۳۹۸) در مقاله «خوانش آیکونولوژیک مجنون در نگاره‌های دوران صفوی» به بررسی ارزش‌های نمادین در نگاره‌ها و شرح فرهنگی و اجتماعی آن‌ها را که به صورت آگاهانه یا ناآگاهانه، منجر به تولید ویژگی‌های بصری شخصیت مجنون شده، می‌پردازد. اخوانی و محمودی (۱۳۹۸) در مقاله «واکاوی لایه‌های معنایی در نگاره‌های فال‌نامه نسخه طهماسبی با رویکرد آیکونولوژی» نشان می‌دهند که نسخه فال‌نامه که سندیت آن مبتنی بر سنت استخاره در فرهنگ عامه مردم بوده است. شکری و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی لایه‌های معنایی در نگاره مربوط به امام‌زمان در فال‌نامه طهماسبی مبتنی بر نظریه آیکونولوژی اروین پانوفسکی»، به این مهم دست یافته‌اند که در تصویر به نوعی حامل پیام برقراری عدالت، مژده امید و ریشه‌کنی ظلم و ناامیدی‌ها برای مخاطب گیرنده فال در بستر سیاسی دوره صفوی دیده می‌شود. رفیعی و جهانگرد (۱۳۹۹) در تحقیقی با عنوان «پیکرنگاری پیامبر در نگاره دوره ایلخانی با اتکا به آیکونوگرافی پانوفسکی»، از خوانش تصویری این نگاره‌ها به این نتیجه می‌رسد که نگارگران شخصیت حضرت محمد (ص) را بر مبنای توصیف‌های ثبت شده در منابع قرآنی و عرفانی و همچنین خواسته‌های حامیان و سفارش‌دهندگان تصویرسازی کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

هنرمند نگاره حاضر، نخست نگاهی به متن ادبی نموده و نیم‌نگاهی نیز به آثار مصور شده و سنت‌های قبل از خود داشته است. باین‌وجود افزوده‌هایی توسط نگارگر به اثر وارد شده است که می‌توان گفت بیش از همه به تحلیل مضمونی اثر مرتبط است. اینکه نگارگر آگاهانه یا ناآگاهانه این موارد را رعایت کرده در هاله‌ای از ابهام قرار دارد؛ اما این دگرگونی و تغییرات بیشتر بر فضای اجتماعی و مذهبی روزگار عبدالرزاق نقاش در مکتب هرات تیموری مرتبط است. علی‌رغم آنچه گفته شد، ویژگی‌های خاصی را در هر نگاره مذهبی، اسطوره‌ای، خیالی یا همانند آن‌ها می‌توان یافت که بازگوی زمان، مکان، اندیشه‌ها و افکار جاری و ساری و سلايق فردی در آن‌هاست. قواعد زیبایی‌شناختی نقاشی ایرانی که شامل تفکرات در دوره‌های قبلی به‌خصوص سلجوقی و ایلخانی بود جهانی آفرید که در آن رویا و واقعیت کاربردی نداشت؛ بلکه مضامین ادبی و مذهبی با توصیفی ناب درباره امامان شیعی در آن‌ها شکل گرفت. حکمت متعالیه شیعه قاعده‌های مصورسازی دوره تیموری را دستخوش تغییراتی داد و آرامش و صفای باطنی را وارد نقاشی این دوره کرد.

در تعداد کاربرد فرشته‌ها برگرد پیکر پیامبر باید تعمیدی در کار باشد: آن‌ها دوازده مورد که ۱۲ امام معصوم شیعه، ۱۲ حواری عیسی و ۱۲ امشاسپند زرتشتی و نهایت آنکه در ارتباط مستقیم با اینجا، دوازده‌برج فلک را به یاد می‌آورند که عدد ۱۲ یادآور ۱۲ امام شیعیان است. انگشتی یکی از نمادهای بصری مضمونی است که اشاره به فرهنگ شیعی دارد که نگارگر به‌نوعی ولایت حضرت علی (ع) را نشان داده است. رنگ لباس پیامبر در اینجا سفید بوده که نشانه شخصیتی است که قلبش عاری از کدورت و گناه است. هرچند نگارگر برای پیامبر تاجی همانند شاهان صفوی تعبیه نکرده است؛ اما فره ایزدی که توسط فرشتگان پیشکش وی می‌شود دربردارنده قداست بیشتری نسبت به تاج پادشاهان است.

تصوف دیگر نماد بصری مضمونی بوده که در این نگاره قابل‌بررسی است. توجه به محوریت دین و راه راستی که مسلمانان را به سمت‌وسوی پیامبر خود و کتاب الهی و همچنین سنت سوق می‌دهد؛ یکی دیگر از افزوده‌هایی بوده که در راستای تأکید بر دین و مفاهیمی همچون پرستش خدا و پیروی از پیامبر و کتاب الهی او در این نسخه مصور به منصف ظهور رسیده است. هنرمند در تصویرسازی خانه خدا از فرم مکعبی استفاده کرده است به‌نوعی مفهوم عرفانی آن را بیان می‌کند؛ چراکه کعبه نماد ثبات و سمبل معبد چهارگوشی است که در بهشت قرار گرفته و نمایانگر هنری ازلی است. مکعب که با مفهوم مرکز مرتبط است و بنابر، آیات و روایات روح انسان را در مرکز جهان اسلامی نشان می‌دهد افزون بر این می‌توان گفت اصل توحید و فرهنگ حج از دیگر مضامین نهفته در تفکر نقاش است. در این نگاره فضا به شیوه‌ای باطنی و از طریق کیهان (به مدد ابرهای پیچان و انوار زرین)، حقیقت درونی پیامبر یعنی آنچه صوفیه حقیقت محمدیه می‌خوانند نیز تقدس یافته است.

منابع و مأخذ:

قرآن کریم

- آرنولد، تامس. (۱۳۸۹). سیر و صور نقاشی ایران. ترجمه یعقوب آژند. تهران: مولى.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۲). تاریخ ایرانیان دوره تیموری. تهران: جامی.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۷). مکتب هرات. تهران: فرهنگستان هنر.
- احمدی، بهرام؛ وزیری بزرگ، رقیه. (۱۳۹۷). «بررسی نگاره معراج پیامبر اثر سلطان محمد براساس آرای پانوفسکی». پژوهش در هنر و علوم انسانی، شماره ۲، ۳۴-۲۵.
- اخوانی، سعید؛ محمودی، فتانه. (۱۳۹۸). «واکاوی لایه بلوک‌بازی در نگاره‌های فال‌نامه نسخه طهماسبی با رویکرد آیکونولوژی». هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، شماره ۳، ۶۴-۵۱.
- اعتمادی، الهام. (۱۳۹۸). «خوانش آیکونولوژیک مجنون در نگاره‌های دوران صفوی». هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، شماره ۱، ۶۸-۵۹.
- بلوک‌بازی، علی. (۱۳۹۲). مدخل برگزیده؛ امام علی (ع) در فرهنگ عامه مردم ایران، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. <https://www.cgie.org.ir/fa/news>
- رفیعی، مریم. جهانگرد، علی‌اکبر. (۱۳۹۹). «مطالعه پیکرنگاری پیامبر (ص) در نگاره‌های دوره ایلخانی با اتکا به آیکونوگرافی پانوفسکی». کیمیای هنر. شماره ۳۵، ۵۶-۳۹.
- جامی، مولانا عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۳۶). نفحات الانس. تهران: محمودی.
- جعفری دهکردی، ناهید. (۱۳۹۶). از سمند رزم تا اسبان جان اسب در اندیشه و هنر ایرانی از عصر باستان تا صفویه. تهران: تایمز.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل‌بن‌علی. (۱۳۵۷). دیوان. تهران: خیام.
- شاردن، ژان باتیست سیمون. (۱۳۴۵). سیاحت‌نامه شاردن. جلد چهارم. ترجمه: محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.
- شکری، حسن؛ جعفری دهکردی، ناهید و ایزدی دهکردی، سیده. (۱۳۹۹). «بررسی لایه‌های معنایی در نگاره مربوط به امام‌زمان (عج) در فال‌نامه طهماسبی مبتنی بر نظریه آیکونولوژی اروین پانوفسکی». عصر آدینه، شماره ۳۱، ۱۵۰-۱۲۹.
- شین‌دشتگل، هلنا. (۱۳۹۱). معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ضیف، شوقی. (۱۳۶۴). تاریخ ادبی عرب (العصر الجاهلی). ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر.
- عبدی، ناهید. (۱۳۹۱). درآمدی بر آیکونولوژی. تهران: نشر سخن.
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. (۱۳۵۱). الهی‌نامه. تهران: زوار.
- فرخی سیستانی. (۱۳۶۳). دیوان. تهران: زوار.
- قشیری، عبدالکریم بن هوزان. (۱۳۹۱). رساله قشیری. ترجمه: ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لوسکایا، ن. و. پیگو. (۱۳۷۲). اعراب حدود مرزهای روم شرقی و ایران در سده‌های چهارم - ششم میلادی. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

مجلسی، الشیخ محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار، الجامعة لدرر اخبار الائمه الاطهار. جلد های ۱۵، ۴۱. بیروت: دارالحیاء تراث العربی مؤسسه الوفا.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). هنر و معنویت اسلامی. ترجمه: رحیم قاسمیان. تهران: حکمت.

نظامی. جمال الدین. (۱۳۳۴). نامه مخزن الاسرار حکیم نظامی گنجه‌ای. تهران: چاپ شرق.

نظامی، جمال الدین. (۱۳۷۷). هفت‌پیکر. تهران: طوس.

نوری الطبرسی، الشیخ حسین. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل، جلد سوم. قم: مؤسسه آل بیت علیهم السلام لإحياء التراث.

واعظ کاشفی، حسین. (۱۳۵۰). فتوت‌نامه سلطانی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

همایون، غلامعلی. (۱۳۴۶). مراسم تاج‌گذاری در زمان شاهنشاهان صفویه و انعکاس آن در تصاویر هنری هنرمندان اروپایی. هنر و مردم. شماره ۶۳. ۲۴-۲۱.

یوسف جمالی، محمدکریم. (۱۳۸۵). تاریخ تحولات ایران عصر صفوی. اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

Panofsky, E. (۱۹۷۲). Studies in iconology: humanistic themes in art og the renaissance. Boston: West view. URL^۱: https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_۶۸۱۰_f۰۰۵۷